**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫНТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАР ИНСТИТУТУ

Диссертациялык кеңешД.07.16.528

Кол жазма укугунда
УДК: 947(575.2):39:398

Анарбекова Венера Эркинбековна

XIX – XX кк. башындагы кыргыз тарыхый инсандарынын ишмердиги фольклордук материалдарда

.

Адистиги: 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертация Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика жана маалымат технологиялары факультетинин тарых кафедрасында даярдалды

Илимийжетекчи: тарыхилимдеринин доктору, профессор
Кененсариев Ташманбет

Расмийоппоненттер: тарыхилимдеринин доктору.профессор
Абытов Байболот Капарович

тарыхилимдерининкандидаты
Кубатова Аида Эсенкуловна

Жетектөөчүмекеме: Ош мамлекеттик университетинин тарых факультетинин “Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология” кафедрасы

Дареги: Ош ш., И.Раззаков көчөсү, 21

Диссертация 2017-жылдын «___» __________ саат 14.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.16.528 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51 А, 2-корпус, жыйындар залы

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51 А.

Автореферат 2017-жылдын «___» __________ таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору, профессор Курбанова Н.У.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. XIX к. – XX к. башындагы кыргыз элинин тарыхый инсандарынын өмүр жолу жана ишмердиги көп кырдуу болгон. Алардын азаттык үчүн күрөшү, көз карандысыз мамлекет курууга болгон аракети фольклордук материалдарда кенен чагылдырылган.

Кошоктор – кыргыз элинин руханий маданиятын изилдөөдө маанилүү тарыхый-этнографиялык булак катары эсептелет.

Тарыхый ырларда коомдук аң-сезим, элдин дүйнө таанымы, улуу инсандар, азаттык күрөштөр жөнүндө таасын чагылдырылган. Ошондуктан, тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн, ири тарыхый окуяларды баяндаган фольклорду кыргыз элинин тарыхын изилдөө кеңири булак катары пайдаланууга болот.

Терең мазмунга жана түрдүү тематикага ээ болгон элибиздин мындай уникалдуу оозеки маданий мурасы азыркы күндө жетишээрлик деңгээлде изилденип, илимий айлампага киргизиле элек. Акыркы учурда элдин жашоо деңгээлинин өзгөрүшүнөн улам кошокчулар азайып, оозеки чыгармачылыктын мындай түрлөрүнүн таасири эл арасында жоголо баштоодо. Элдик маданияттын башатын түзгөн фольклордун бул жанрларын изилдөө бүгүнкү күндө өтө маанилүү болуп саналат. Анткени, андагы материалдар аркылуу биз кыргыз элинин тарыхы, этнологиясы жана маданий антропологиясы боюнча бир катар проблемаларды чечүүгө мүмкүндүк алабыз.

Демек, жогоруда айтылган маселелерди изилдөө тарыхый боштукту калыбына келтирүүгө жана ал боюнча билимди тереңдетүүгө шарт түзөт.

Ушул жагдайлар аталган проблеманын актуалдуулугун жана аны изилдөөнүн зарылдыгын шарттап турат.

Изилдөө объектиси катары XIX к. – XX к. баш чениндеги тарыхый кырдаал жана коомдук мамилелер алынды.

Изилдөөнүн предмети – каралып жаткан мезгилдеги көрүнүктүү инсандардын саясий ишмердиги, элдин азаттык үчүн күрөшү жана коомдук идеялардын элдик оозеки чыгармачылыкта (кошоктордо) чагылдырылуусу саналат.

Изилдөөнүн максаты – XIX - XX кк. баш чениндеги кыргыз тарыхый инсандарынын ишмердигин фольклордук материалдардын негизиндеиликтөө жана ага баа берүү.Жогорудагыларды ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

- фольклордун (кошок ырларынын) кыргыз элинин тарыхын изилдөөдөгү ролун аныктоо жана ага илимий баа берүү;
- каралып жаткан маселени изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактык базасына анализ берүү;
- Кокон хандыгы мезгилиндеги (XIX к.) көрүнүктүү инсандардын: Медет датка, Тайлак баатыр, Нүзүп бийдин мамлекеттик ишмердигин фольклордук материалдарда чагылдырылышын иликтөө;

- Ормон хан, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы сыяктуу ири тарыхый инсандардын саясий ишмердигин, алардын азаттык, мамлекеттик идеяларын тарыхый ырлардын, арман, кошоктордун негизинде анализдөө;
- Орус колониялдык доорунда жашаган кыргыз коомчулугунун алдыңкы өкүлдөрү: Боромбай бий, Курманжан датка, Шабдан баатырдын ишмердиктерин, ири тарыхый окуяларды, элдик боштондук үчүн күрөштөрүн оозеки булактарда чагылдырылышын ачып берүү;
- Искак Асан уулу, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашыр ж.б. инсандардын ишмердигин, саясий, азаттык, мекенчил идеяларын тарыхый ырлардын, кошок, арман, жоктоолордун тексттерине салыштырып иликтөө;
- оозеки чыгармачылыктагы эркиндик жана гумандуулук идеяларга баа берүү, алардын социалдык жана тарбиялык маанисин аныктоо.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы. Аталган эмгек изилдөөчүнүн демилгелүү иши болуп эсептелет.

Изилдөөнүн хронологиялык чеги – XIX к. – XX к. баш чени, Кокон хандыгынын бийлиги, Орус падышачылыгынын колониялдык доору жана 1916-ж. элдик азаттык күрөш менен байланышкан мезгилди өз кучагына алат.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы:

- аталган эмгекте изилденип жаткан мезгилдеги тарыхый инсандардын ишмердиги фольклордук материалдардын негизинде (кошок ырларынын) комплекстүү иликтенди;
- каралып жаткан проблема боюнча алгачкы илимий эмгектер, чогултулган материалдар системалаштырылды, андан сырткары тарыхнаамалык жана булакнаамалык жактан талдоого алынды;
- Кокон хандыгынын мезгилиндеги элдик азаттык күрөштөрдү чагылдырган фольклордук чыгармалардын негизинде Медет датка, Тайлак баатыр, Нүзүп бий, Ормон хан, Алымбек датка жана Алымкул лашкер башы сыяктуу инсандардын ишмердүүлүктөрнө элдик оозекчи чыгармачылыктын негизинде илимий баа берилди;
- Боромбай бий, Курманжан датка, Шабдан баатыр, Искак Асан уулу Полот хан, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашырдын ишмердиги, Орус империясынын Кыргызстандагы колониялдык саясаты, ага карата жергиликтүү төбөлдөрдүн позициясы кошоктордогу материалдардын алкагында иликтөөгө алынды;
- 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүш жана анын кесепеттеринин элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышы анализденди.

Изилдөөчүнүн өздүк салымы. Диссертациялык иште кыргыз элинин XIX к. жана XX к. башында жашап өткөн чыгаан инсандарынын өмүр жолу, ишмердиги элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде комплекстүү түрдө

иликтөөгө алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө жыйналган талаа материалдары алгачкылардан болуп илимий айлампага киргизилди.

Диссертациянын методологиялык негиздери жана изилдөө ыкмалары. Эмгекте тарыхыйлуулук, диалектикалык биримдик,хронологиялык, мезгилдештирүү, салыштырмалуулук, эмпирикалык аңдоо, анализ-синтез жана ретроспективдик ыкмалар колдонулду.

Тарыхыйлуулук принцибинин негизинде изилденип жаткан проблеманы жана ага байланыштуу тарыхый окуялардын өбөлгөлөрүн, өнүгүшүн жана натыйжаларын аныктоого мүмкүндүк түзүлөт. Демек, кыргыз элинин ири тарыхый инсандарынын өмүр жолу жана ишмердигине арналган кошок ырлары коомдук-тарыхый процессти чагылдырып турат.

Диалектикалык биримдик принциби XIX к. жана XX к. башындагы Кыргызстандагы жалпы абал Кокон хандыгы жана Орус империясындагы окуялар менен тыгыз байланышта өнүккөндүгүн көрсөтөт.

Системалык-структуралык принцип аркылуу фольклордук материалдардын негизинде изилденип жаткан мезгилде жашаган ири чыгаан инсандардын ишмердиктерин, андан сырткары түзүлгөн тарыхый кырдаалды, коомдук, социалдык-экономикалык, өзгөчө саясий жана руханий жагдайларды кенен ачып берүүгө шарт түзүлөт.

Хронологиялык тартип ар бир маселени логикалык ырааттуулукта кароону талап кылса, тигил же бул тарыхый окуяны баяндоодо *мезгилдештирүү* ыкмасын колдонуу да эффективдүү жыйынтыктарды алып келет. Кыргызстандагы ошол учурдагы саясий абал, көрүнүктүү инсандарынын ишмердүүлүгү коңшу аймактардагы тарыхый окуялар менен салыштыруу аркылуу иликтенди.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Элибиздин ири тарыхый инсандарынын мамлекеттикти түптөөгө, азаттык, боштондук идеяларын көтөрүү аракеттерин изилдеген бул эмгек ата мекендик тарыхнааменин белгилүү бир багытын байытат, тереңдетет.

Илимий айлампага киргизилген материалдар кыргыз элинин этникалык жана руханий тарыхын, гумандуулук идеясын окуп-үйрөнүүгө өбөлгө түзөт.

Диссертациялык иште камтылган материалдар**ы** кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы, маданияты боюнча жогорку жана орто окуу жайларында атайын курстарды окутууда, окуу-колдонмолорун даярдоодо пайдаланууга болот.

Коргоого алынып чыгылуучу жоболор:

- XIX к. жана XX к. баш чениндеги көрүнүктүү тарыхый инсандар, кыргыз элинин башынан өткөн татаал тарыхый кырдаал элдик оозеки чыгармачылыкта – кошоктордо кенен берилген.
- XIX к. белгилүү саясий ишмер Медет датка Кокон бийликтери менен кызматташып келген, бирок Теңиртоо кыргыздарынын эгемендигине умтулган иш-аракеттерин колдоого алган. Ал эми Тайлак баатыр Цин

империясы жана Кокон хандыгынын элге каршы зомбулук саясатына каршы чыккан жана көз карандысыздык үчүн күрөшкөн;

- Нүзүп бий Кокон хандыгында жогорку кызматтарда туруп, аны кыргыз элинин да мамлекеттүүлүгү деп санап, ошол эле учурда өз элин көз карандысыздыкка жеткирүүгө, башка элдерге таанытууга аракеттенген ири мамлекеттик ишмер. Ал эми Ормон хан Кокон хандыгы, Кытай жана Россия империялары менен бейтараптык мамиледе туруп, бирок Кыргызстандын түндүк аймактарындагы кыргыз урууларынын башын бириктирип, өз алдынча мамлекет курууга аракеттенген;
- Алымбек датка 1850–60-жж. түзүлгөн геосаясий татаал кырдаалда алгач Кокон хандыгын сактоого, кийинчерээк, өз алдынча Тоолуу кыргыз мамлекетин курууга далалаттанган зор саясий ишмер болгон. Алымкул Лашкер башы Кокон хандыгында жогорку бийлик даражасына жеткен. Хандыкты чындоого жан дили менен берилген,_Түркстан элдерин, анын ичинде кыргыз элинин эркиндигин орус баскынчыларынан сактап калууга аракет жасаган инсан;
- Курманжан датка менен Шабдан баатырдын ишмердиги Орус падышачылыгынын активдүү колониялдык саясатынын дооруна туш келген. Бул мезгилде мамлекеттүүлүк идеясын ишке ашырууга шарт жок болгон. Алар элди аман сактап калуу максатында орус бийлиги менен кызматташууга мажбур болушкан. Алар XIX к. акырында, айрыкча XX к. баш ченинде Орус падышачылыгынын элге, жерге карата каардуу саясаты күчөгөн мезгилде (айрыкча келгиндердин кызыкчылыгы үчүн жерлерди тартып ала баштаган) жана кыргыз коомунун руханий түркүктөрү кыйроого учурай баштаган учурда оторчулукка каршы чыга баштакшан;
- Искак Асан уулу Полот хан, анын куралдаштары Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашыр элдик азаттык күрөштөрдү жетектешкен;
- элдик боштондук үчүн күрөшүү идеясы жана 1916-ж. көтөрүлүш кошок ырларында отор заманынын каардуу саясатынын жыйынтыгы катары чагылдырылган. Кыргыз элинин тарыхындагы бул кайгылуу окуялар эл арасында ыр түрүндө сакталып калган.

Диссертациялык иштин апробацияланышы. Диссертациянын айрым негизги жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык конференцияларда талкууга алынган. Эмгектин негизги мазмуну боюнча 18 макала (6 басылма чет өлкөлөрдө) жарык көргөн.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Кыргыз фольклорунун тарыхый мааниси”деген биринчи бапта *“кошок ырларынын маңызы, жаралышы, түрлөрү жана коомдук-тарыхый процессти чагылдырышынын”* негизги белгилери айтылат. Кошоктор жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган ырлардан туруп, жаш курак

өзөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Кошоктордун мазмуну адамдын ички кайгысы, жоктоосу, муң-зары, алкоосу, арманы, идеялары билдирилген ыр түрмөгүнөн топтолгон. Кыргыз фольклору бир катар типтерден турат. Алар: саясий маанидеги тарыхый ырлар; арман жана жоктоо ырлары, кошоктор. Алардын ичинен кошоктор эң көп тармактуу жана өнүккөн түрү. Алар тематикалык мазмун жагынан бир канча түргө бөлүнөт: алым-сабак, жубатуу ж.б. Кошоктор үрп-адатка байланыштуу да айтылат.

Кошокторду тарыхый жагынан 1. Көөнө түрк доорунда жана орто кылымдарда айтылган кошоктор; 2. Жаңы доордогу кошоктор жана 3. Соңку жаңы доордогу кошоктор деп бөлүштүрүүгө болот. Кошок – элдик оозеки чыгармачылыктын ичинен эң байыркы жанр. “Манас” эпосу да кошок кошуудан келип чыккан деген пикир бар. Кошок кошуу жөрөлгөсү өлгөн адамдын журтунда, үйүндө, кээде жоготуудан кийин анча көп убакыт өтө элек учурда, көчүп бара жатканда да маркумду эскерип айтылган. Кошок кошуунун салттуу дагы бир көрүнүшү “кыз узатуу кошогу”. Маркумга жана күйөөгө кетип жаткан кыз-келинге карата айтылган кошоктор мазмундук жана поэтикалык түзүлүшү, обону жана аткаруучулук стили жагынан абдан үндөш келет. Азыркы учурда глобалдашуу процессинин натыйжасында эл арасында кошоктордун мааниси төмөндөп, салттык маданият унутулуп бара жатат.

Ошондой болсо да биз ретроспективдик ыкма менен азыркы күндө эл арасында сакталып калган кошок ырларында кыргыз элинин байыртан бери келе жаткан азаттык, мекенчилдик, мамлекеттүүлүк ж.б. гумандуулук идеяларынын чагылдырылуусун аныктай алабыз. Бул өңүттөн алып караганда кошок ырларын изилдөө баалуу жана актуалдуу.

Бапта андан ары*изилдөөнүн тарыхнаасы жана булактык базасына сереп* салынат. XIX к. жана XX к. башындагы тарыхый инсандардын өмүр жолу, ишмердигине карата айтылган кошок ырларынын тарыхнаамасын эки чоң топко бөлүп, алардын ар бири хронологиялык-проблемалык тартипте анализденет. Алар: 1) Кошок ырлары жөнүндө жазылган жалпы эмгектер; 2) XIX к. ичинде жана XX к. башында жашаган тарыхый инсандардын ишмердигин чагылдырган конкреттүү изилдөөлөр жана алар жөнүндөгү кошок ырларынын иликтениши.

Жалпы эмгектер оозеки прозанын түрлөрүн, жанрларын классификациялаган финн окумуштуусу Антти Аарненин чыгармаларынан башталат [192]. Маселен анын схемасын орус окумуштуу-фольклористи В.Я.Пропп кабыл алып, көлөмдүү эмгек жараткан [218, 219]. Кошок ырларына жана жалпы эле кыргыз фольклористикасына тийешелүү изилдөөлөр Кыргызстанда XX к. 20-30-жж. башталган. Ага И.Арабаев, К.Тыныстанов, К.Мифтаков, Х.Карасаев, И.Абдрахманов, Б.Солтоноевдин чыгармалары [66, 544-б.] кирет. К.Мифтаков өзү чогулткан тексттердин негизинде үч жолу (1923, 1924, 1927-жж) классификация жасаган [192, 57-б.]. Анда ал кошокторду “тарихи сөздөр” тобуна киргизген. 1943-ж. К.Рахматуллин кыргыз элдик оозеки чыгармаларын алты топко жиктеген:

«лирикалык жанр», «эпостук жанр», «тамсил», «легенда», «поэма», «сатиралык чыгармалар» [158, 10-11-бб.]. Ал кошокторду лирикалык жанрга кошкон.

Ошол эле жылы кыргыз фольклорун М.И.Богданова классификациялаган. Т.Саманчин [26], Т.Байжиев [18, 73], З.Бектеновдор [73, 80] дагы кошок, арман, жоктоо ырларын лирикалык жанрга кошушкандыгы маалым. Ошол жылдардагы таланттуу фольклорчу А.Тайгүрөңов [236] классификациясынын өзөгүндө М.Богдановадан башка, негизинен К.Мифтаковдун пикирин кабыл алган. З.Бектенов, Т.Байжиевдердин 1949-ж. жарык көргөн «Кыргыз адабияты» аттуу эмгеги [81] кыргыз фольклористикасы боюнча жаңылык болгон. Натыйжада, өткөн кылымдын 40-жылдарынын аягында кыргыз фольклор таануу илими калыптанып, өнүгө баштаган.

50-жылдардан кийин классификациялоо мурункулардан айырмаланган схемада түзүлөт. Мисалы, Ж.Таштемиров [240, 148-б.], С.Мусаевдин [157] бөлүштүрүүлөрү боюнча Кыргыз фольклору «лирикалык», «эпикалык», «дидактикалык» болуп үч жанрга бөлүнгөн. С.Закиров бөлүштүрүүсүндө мурункудай эле лирикалык жанрга кошок, арман, жоктоо ырларын киргизген [112, 114]. 1980-ж. фольклорду типтештирүү боюнча жаңы эмгектер жарык көргөн. М.Мамыров [164] фольклорду «эл ырлары» (лирика) жана «жомок» (эпика) деп эки чоң топкө бөлгөн, анын бөлүштүрүүсүндө кошоктор эл ырларына кирген, Т.Танаев [238, 239] бул сунушту колдоого алган.

1980–90-жж. адабиятчы-окумуштуу К.Артыкбаев [64], А.Акматалиев [51], С.Эгембердиева, Э.Көчүмкулова [150]. ж.б. кыргыз фольклористикасынын түрдүү маселелери, айрыкча кошок, арман жана жоктоо ырлары боюнча алгылыктуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Жогоруда белгиленген экинчи топтогу конкреттүү изилдөөлөр диссертацияда кабыл алынган тарыхый инсандардын хронологиялык катары боюнча баяндалды. Каралып жаткан мезгилдеги инсандардын өмүрү жана ишмердигине байланыштуу материалдар эгемендик доордо бир катар кыргыз элинин тарыхы боюнча жалпылама окуу китептеринде пайда болду. Аларга А.Асанканов менен О.Ж.Осмоновдун биргелешкен окуу китеби [65], Кыргыз тарых энциклопедиясы [159], кыргыздар жөнүндө көптөгөн тарыхый маалыматтар, санжыра, мурас, салт, рухий маданият, элдик билимдер жөнүндө ж. б. кызыктуу маалыматтар камтылган “Кыргыздар” аттуу 14 томдук жыйнак [24] сыяктуу жалпылама чыгармалар кирет.

Медет датка Байтүгөл (Байтурган) уулу, Тайлак баатырРыскул уулужөнүндө маалыматтар кытай булактарында [153], Ч.Ч.Валиханов [88], Б.Жамгырчинов [98], К. Үсөнбаев [251], В.М.Плоских [214], Р.Н.Набиев [188], С.Аттокуров [68], Ж.Кенчиев [147],Т.Өмүрбеков [202.], Т.Кененсариев [144], Ж.Жакыпбеков [106], Т.Асанов [67], Б.Солтоноев [229], С.Закиров [113], А.Чоробаев [9, 79, 267], Ы.Абдрахманов [14], Ш.Бейшеналиев, К.С.Бокоевдин эмгектеринде [83,11-14-бб.], энциклопедиялык жыйнактарда [160, 190, 155-156-бб.], электрондук сайттарда [295, 296, 299], андан сырткары К.Осмоналиевдин романында кенен берилген [199].

Нүзүп бийдин(1794-1844-жж.)тарыхый бейнесиЖ.Алымбаев [55, 56], Б.М.Бабаджанов [71], П.Дүйшөнбаевдин эмгектеринде [105] терең ачылып берилген. Казак окумуштуусу Т.К.Бейсембиевдин [78], Зиябидин Магзунинин “Фергана хандарынын тарыхы” китебинде [161] Нүсүп бийге тийешелүү бир катар тарыхый булактар бар. Ошондой эле эл арасынан топтолгон информаторлордун маалыматтары да баалуу материал болуп саналат.

Ормон хан(1792—1854-жж.)жөнүндө кыргыз тарыхнаамасында Б.Солтоноевден баштап азыркы заманбап тарыхчыларга чейин жеткиликтүү эле изилдөөлөр бар. Ормондун инсандык касиети, ишмердигин Б.Жамгырчинов [98, 99], А.Н.Бернштам [82], Т.Н.Өмүрбеков [202, 203, 129-134-бб.], А.Беделбаев [76, 119-бб.], Р.Жолдошев [109], И.Н.Грандин [96, 65-67-бб.], О.Ибраимов [115], И.Кадыров [123, 134-138-бб.], А.Акматалиев [15] ж.б. изилдөөчүлөр өз эмгектеринде баяндалган.

Алымбек датка(1799–1862-жж.) менен Курманжан датканын (1811–1907-жж.)өмүр жолу жана ишмердиги Б.Жамгырчинов [98], К.Үсөнбаев [251, 255, 256], А.Хасанов [264, 265], В.Плоских [94, 214, 217], Т.Өмүрбеков [202], Т.Өмүрзакова [209, 210], Т.Кененсариев [132,140,141, 137.], [133, 53-76-бб , 134, 11-16-бб, 136], Б.Абытов [45, 278, 281, 282], К.Молдокасымов [169, 171,177, 178, 179], М.Эркебаевдин изилдөөлөрүндө [275, 276], интернет материалдарда [285], бир катар массалык-маалымат каражаттарында [57] чагылдырылган.

Алымкул лашкер башынын (1831-1865) ишмердүүлүгүн бир топ окумуштуулар изилдешкен: Т.Кененсариев [132, 135, 290], К.С.Молдокасымов [174, 297], Ж.Алымбаев [54], А.Койчиев [148], Т.Өмүрбеков [202], өзбек тарыхчылары Р.Шамсутдинов, П.Равшанов [273], М.Абдуллаев, С.Хошимов [39, 114-117-бб.]. Андан сырткары, кыргыз жазма акыны Молло Нияздын “Санат-дигарасттарында” [168], айрым жергиликтүү агартуучулардын [235, 172-178-бб.], Алымкул Лашкер башынын урпактарынын макалаларында [284], массалык-маалымат каражаттарында [86] чагылдырылган. Ошондой эле Алымкул жөнүндө өзбек тилинде жарык көргөн тарыхый роман [244] кыргыз тилине которулган [245]. Диссертацияда келтирилген кошок ырлары жогорудагы авторлордун эмгектерине таянуу менен берилген.

Боромбай Бекмурат (Меңмурат) уулу(1789-90-ж. – 1858-ж.) жөнүндө маалымат Солтобай ырчы тарабынан тараган “Боромбайдын керээзинде” (1858) берилет [17]. Анда XIX к. аяк ченинде бугу уруусу башынан өткөргөн тарыхый кырдаал, Ормондун өлүмү, элдин социалдык абалы, Россия менен мамилени чыңдоо аракети баяндалат. Боромбайдын замандаштары болгон ойчул-акындар *Калыгул* менен *Арстанбек*кошол кыйын кырдаалдагы тарыхый окуяларды өз ырларында чагылдырышкан. Арстанбектин көз карашы Б.Кебекова [17], Р.Каулбекова [129], Т.Чоротегин [269], Т.Кененсариев [145, 114-120-бб.], О.Ибраимов [116] ж.б. эмгектеринде чагылдырылган.

Шабдан баатырдын (1839-1912-жж.) өмүрү жана ишмердиги боюнча Н.А.Аристов [62], О.Сыдыков [197, 198], С.МАбрамзон [44], Б.Солтоноев

[230], Кемель Шабдан уулунун [130, 131], Абдылдабек кызы Жаңылдын [41, 15-б.], Т.Өмүрбеков [202], Т.Кененсариев [132], К.Молдокасымов [176], Д.Сапаралиев, [225, 224] А.Акматалиевдин [52], [59, 147-49-бб.]. эмгектеринде чагылдырылган. Булардан башка Шабдан жөнүндө маалыматтар КРУИАнын кол жазмалар фондунда, атайын жыйнактарда [30], санжыралык, фольклордук материалдар боюнча басылмаларда [130] кенен берилген.

Исхак Асан уулу Полот хандын (1844–1876-жж.) ишмердүүлүгү Н.П.Корытов [149], С.Павлов, М.Рабинович [211], К.Усенбаев [252], [253, 257, 258, 259, 260, 262], А.Х.Хасанов [264], Х.Н.Бабабеков [70], В.Плоских [93], Т.Кененсариев [132, 138, 139, 140, 142,], К.Молдокасымовдун [170, 173, 175] иликтөөлөрүндө чагылдырылган. Искактын Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек Алымбек уулу, Молдо Ашыр сыяктуу куралдаштары жөнүндө изилдөөлөр эми гана жүргүзүлө баштады. Мамыр Мерген уулунун ишмердүүлүгүнТ.Кененсариев [132, 140,], [291], К.Молдокасымов [298], Э.Авазов [283], С.Абдрахманов [36] ж. б. изилдешкен. Андан сырткары А.Мусабековдун тарыхый повести [185] жана фольклор багытындагы Мамыр тууралуу жоктоо ыры бар [13].

Абдылдабектин (1837–1877-жж.)ишмердүүлүгү Т.Кененсариев, Т.Чоротегин, К.Молдокасымов [271], Б.Жумабаев [110, 111], Б.Абытов [279, 280], Б.Шаматовдун [272] эмгектеринде кенен изилденет. Ал эми Молдо Ашыр жөнүндө Т.Курбанбековдун [154] чакан макаласы жарыяланган.

*1916-ж. улуттук-көтөрүлүш мезгилиндеги арман ырларында*кыргыз элинин азаттык идеясы кенен чагылдырылган. Бул проблема Ж.Абдрахманов [12, 37], Т.Рыскулов [223], Б.Исакеев [118], К.Үсөнбаев [249, 250], Т.Өмүрбеков [206, 35-51-бб.; 207], Т.Шейшеканов [274], М.Махмудбекова [167], Э.Авазов [47], Ж.Жакыпбеков [288], К.Молдокасымов [180, 55-70-бб.], Т.Кененсариев [143, 146-152-бб.; 154-159-бб.], Р.Жолдошевдин [108] изилдөөлөрүндө, андан сырткары Үркүндүн 100 жылдыгына арналган жамаатык эмгекте [34], документтердин жыйнактарында [19, 20], [11] терең изилденген.

Элдик оозеки жана жазма чыгармачылыкта 1916-ж. көтөрүлүшкө байланыштуу тарыхый материалдар арбын. Ушул жагдайдан алып караганда алгачкылардан болуп автор бул көтөрүлүштүн катышуучуларынын боштондук идеясын камтыган материалдарын кошоктордун мисалында алгачкылардан болуп илимий айлампага киргизген.

Изилдөөнүн булактык базасы. Эмгекте пайдаланылгантарыхый, фольклордук булактарды үч топко бөлүүгө болот: 1. Кагаз бетине түшүрүлүп, илимий чыгармаларга кошулган, жазма жыйнактарда китеп болуп чыккан, ошондой эле массалык-маалымат каражаттарында жарык көргөн фольклордук материалдар (тарыхый ырлар, кошоктор, арман жана жоктоо ырлары). Бул *топко кирген булактар* В.В.Радлов, Ч.Ч.Валиханов, Г.Алмаши, П.Фалев, Ф.В.Поярков, А.Диваев, сүрөтчү Б.В.Смирнов, В.Г.Белинский, Г.Потанин, Г.Бардашевдин (XIX к.) эмгектеринен [28, 26-б.] жана XX к. башындагы Кыргызстандын алдыңкы интеллигенция өкүлдөрү Б.Солтоноев, И.Арабаев,

К.Тыныстанов, Х.Карасаев, З.Бектенов, Ы.Абдрахманов, К.Мифтаков ж.б. жыйнаган материалдарынан турат; Экинчи топко Кыргыз Улуттук илимдер академиясы менен ОшМУнун Т.Танаев атындагы кол жазмалар фондусунан алынган материалдарды, андан сырткары К.Калчакеев менен А.Мусабековдун [126] жыйнагын киргизсе болот.

3. Информаторлордон алынган талаа материалдары. Анын негизин 2003–2015-жж. республиканын Жалал-Абад, Баткен, Ош областтарынан 30дан ашуун кишинден алынган маалыматтар түзөт.

“Кокон хандыгы доорундагы улуу инсандардын ишмердигинин элдик оозеки чыгармачылыкта чагылдырылышы” деген экинчи бапта *XIX к. биринчи жарымындагы кыргыз тарыхый инсандары Медет датка, Тайлак баатыр, Нүзүп бий жөнүндө иликтенет.*Алгач Медет датканын өмүрү жана ишмердиги баяндалып, ага карата айтылып, сакталып калган кошоктордон мисал келтирилип, анализ жүргүзүлөт. Медет датканын ишмердигинин негизги өзөгүн кызы Аксыйнаттын кошогу далилдеп турат:

“Алтын тон кийип, чен алган, Айтылуу Кокон ордодон!” [147, 107-б.]. *Атакем, козголгон элди жыйнаган, Кордукка элин кыйбаган. ...Колуна берип бийликти,Атамды, Кокондун ханы сыйлаган!”* [147, 108-б.] .

Тайлак баатыркыргыз элинин Цин империясынын баскынчылыгына жана Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы күрөштүн жетекчилеринин бири. Изилдөөчү Т.Кененсариев өз эмгегинде Тайлактын үч эрдигин көрсөтөт [144, 67-73-бб.]. Анын биринчи эрдиги Кытай баскынчылыгын майтарууга байланыштуу. Бул окуя тууралуу элдин оозунда:

“Тайлак минди буурулду,Тамандары туурулду. Таталаган кытайлар, Баары бүткүл кырылды” - деп айтылып калган [303].

Экинчи эрдик Нарын кыргыздарынын 1831–32-жж. Кокон хандыгынын Теңир-Тоодогу саясатына, анын элге болгон зомбулугуна каршы Тайлактын көтөрүлүшүнө байланышкан. Кошокто:

“Кокондун колун колоттуң, Коктуга тыгып солоттуң, Ак талга тууну аштадың, Арапты сайып таштадың” делет [8].

Үчүнчү эрдик казактын Эдиге төрөсү менен Тайлак баатырдын кагылышына байланыштуу.

“Казакты чаап, олжо алдың,Кашкарга барып, кол салдың. Карышкыр кууп, түлкү алдың, Казына толгон мүлк алдың” [28, 217-б.].

Нүзүп бий Эсенбай уулу Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Анын саясий ишмердүүлүгүн окумуштуу Ж.Алымбаев 3 мезгилге бөлүп кароого болорун сунуштаган. I-мезгил – 1810–22-жж: II 1822– 42-жж: III 1842–44-жж. Анын экинчи мезгилинде Нүсүптүн эл аралык ишмердиги да белгилүү. Бул тууралуу эл арасында:

“Кыргыз - Кытай чек араны, Нүсүп кантип бөлдү экен.

Кантип башы жетти экен? Кантип барып бөлдү экен?...” [315] - деген кошок саптары сакталып калган. Нүзүп миң башынын үчүнчү мезгили анын чыныгы мамлекеттик ишмер экендигин көрсөткөн доору. Нүзүптүн чебереси Байыскан атасы Сулайманкул болушка кошкон кошогунда:

“Он эки атам хан өткөн, Ойлонбой баары даана өткөн.... Тогуздап атам хан өткөн, Токтолбой баары даана өткөн.Катарлаш атам хан өткөн, Катары менен даана өткөн” [125, 120-б.] - деген саптарда Нүзүп сыяктуу инсандардын кыргыз элинин мамлекеттүүлүккө умтулгандыгын даңазалап турат.

Экинчи бапта андан ары *Ормон хан, Алымбек датка, Алымкул Лашкер башынын өмүрү жана ишмердиги тарыхта жана кошок жанрынын мисалында каралып,* алгач Ормон хандын бейнеси анализделет да, анын жаш кезиндеги окуялары кызы Куландын кошогунан алынат:

“Көрбөй душман багынган, Кан атам көрүп кокондук, Тартуу берип жагынган” [7].

«Ормон опуза» деген ыкманы О.Сыдык уулу: *«Эчен төөлөргө курал жарагын жүктөтүп, кан сөөлөтүн көрсөтүп, дар куруп, адам өлтүрмөккө азирленип, жаки бир калкты чаап, аны талоон кылууга даярланып жаткандай түр көрсөтүп, ар түрдүү акыл айла менен опуза көрсөтүп жүргөн себептүү “Ормон опуза” деген сөз калыптыр»* деп берет [22, 164-б.]. *“Кызматын кыпчак окшоткон, Кан атам өлдү дегенде, Кылычын казак бошоткон”* [28, 472-б.], - деген кошок саптары Ормондун тышкы саясатын чагылдырып турат.

Бугу - сарбагыш чабышында 1855-ж. Ормон өлүп, өлөөр алдында кызы Куланга айткан керээзиндеги: *“...Бугу кылжырдын баласы, зили тууган эле. Өздөрү кайрылбай турган кара мүртөс журт эле. Кокустан элдиктен биротоло кетип калбасын, эгерде журтташыбыз десе сарбагыш мен үчүн намыс кылбастан кыя тартып журт болсун. Эгерде журт болбосоЖантайга ишеним жок...”* [28, 373-75-бб.] деген сөздөрүнүн чоң тарыхый мааниси бар жана ал бугу-сарбагыш арасынын кийинки өнүгүшүн кайсыл бир деңгээлде жөнгө сала алган.

Алымбек датка Асан бий уулу кыргыз тарыхында опол тоодой орду бар жана байыркы ата-бабалардан калган мамлекеттүүлүк идеясына жаңы дем берип жандандырган инсан. Курманжан датканын жоктоо кошогунан:

“Асылым даткам, ак жолборс даткам, Асылдан сендей жан болбос, даткам. Максатың айкын чын болгон, даткам, Алдыңда жолуң оң болгон, даткам” [42, 219-б.].- деген саптар Алымбектин Кокон хандыгындагы мамлекеттик бийликти чыңдоодо, кыргыздардын ролун жогорулатууда, элдин турмуш-тиричилигин жакшыртууда, Ош шаарын көрктөндүрүп, аны кыргыздардын бир борборуна айландырууда, билим берүүнү, агартуучулукту жолго коюуда зор салымын ачып берет. Айрыкча анын тоолуу Кыргызстандын түндүк, түштүк урууларын баш коштуруп, Кокондон өз алдынча мамлекет куруучу болгон аракетин тарыхчылар баалап келишет.

“...Кыр-кырда жүргөн кыргызга, бегим, Кыямат күндө ким күйөт, бегим...”[16]...*“Орустар менен беттештиң, даткам, Оюңду бербей кектештиң, даткам”* [42, 219-б.]....*“Кыргызым үчүн дегенсиң, даткам, Кыргыздын камын жегенсиң, даткам. Айың бир кептер жетиптир, даткам, Алтын бир башың кетиптир, даткам...”* [42, 220-б.].

Алымбектин Ошту илим-билимдин анык борборуна айлантууга аракеттенип, Ак-Медресе курдурганы кошок ырында:

“Динсиздер жолун тосконсуң, даткам, Дин ислам үчүн коргонсуң, даткам. ...Ошентип курдуң мечитиң, даткам,Окусун балдар дегенсиң, даткам” деп берилет [42, 219-б.].

Молдо Алымкул Асан уулу кыргыз мамлекеттүүлүгү жана азаттыгы үчүн күрөшкөн улуу тарыхый инсан. Молло Нияздын Санат дигарасттарында:

“Кыргыз менен сарт эде, Кыргыз - сарттын ичинде. Кыпчактан чыккан март эде” дегени аны ырастап турат [168, 60-б.] Казахстандын түштүгүн сактап калуу үчүн жана колониалдык басып алууга каршы болгон азаттык күрөштөрдө:

“Эл давлати эссиз эр, Эр Миңбайдан баш кетти. Алымкулдун көзүнөн,

Үч күнгөчө жаш кетти” [168, 16-б.] – деген саптар жеңишке карай бараткан Алымкулдун ишенген канаты кайрылганын, ошондон улам согуш токтоп, эки жак келишим түзүп, тарап кетишкенин белгилейт:

“Эч муратка жете албай, Элчи коюп арага, Эки жакка айрылды.

Олуя-Ата, Пишкеги, Орус кафир ол кетти” [168, 7-б.]. 1865-жылдын 9-майында Алымкулдун Ташкендин алдында генерал М.Г.Черняевдин аскери менен кармашып жатып өлгөнү Молло Нияздын казалында:

“Ордодон туйгун учту”-деп, Оруска чапты сүйүнчү.

Кыргыздын ханы өлдү – деп, Кытайга чапты сүйүнчү.

Бутпарас маңгыт аралаш, Бухарга чапты сүйүнчү.

Ак жолборс көзүң өттү эде, Саратанда кыш түштү.

Сан журтуңун башыга, Кыяматтай күн түштү...” [168, 17-18-бб.] – деп журт башына келген кайгыны билдирет.

“Орус колониялык доорундагы тарыхый окуялар оозеки фольклордо” деген үчүнчү бапта алгач Боромбай бийдин керээзинде, Курманжан датка, Шабдан баатырдын орустардын оторчулук саясатына карата мамилелерин элдик оозеки чыгармачылыкта берилиши иликтенет.Солтобай Токтоболот уулу (1834-1918) “Боромбайдын керээзинин” [2] чыныгы автору болгон. Жалпы журтчулукка кайрылып, Боромбай:

“Журтум, Ысык-Көлгө ыктаңар, Кең Текес көздөй чыкпаңар” [2].

... *“Жерге салгын эгинди, Тегиз уккун кебимди... Түлкүлөрүн ыштаңар,*

Түп Жыргалаң кыштаңар...Эгин айдап, бак тигип, Көнүңөр журтум, дыйканга” [28, 288-б.]- деп элди отурукташууга, көл боюнан байыр алып дыйканчылык кылууга үндөгөн. Журтчулукка *“ага-ини болуп сыйлашып”*,ынтымакта жашагыла,*“четтен келген коңшуну өз туугандай куштагыла”,* - деп осуят калтырган. Боромбай керээзинде Россияга ыктоонун себебин да айткан:

“Сарбагыштын зарпынан, Күйдүргөн күндө дартынан, Баштап келдим орусту. Баш карматтым болушту” [28, 384-87-бб.]. Ошол эле учурда Боромбайда болочок отор доорунун келишине карата кооптонуу сезими да бардыгын керээзинен байкоого болот. Маселен,

“Келе турган заманга, Кеңитип кеттим конушту.

...Элим-журтум, ук сөзүмдү, Ач көзүңдү.

Заманың тар болор, Залимдин сөзү шар болор...” [28, 384-87-бб.]– деген саптарда “заманчыл” Калыгул олуянын көз карашы чагылып турат. Демек, ошол кездеги саясий кырдаалда келечекке туура жол табууга аракеттенген Боромбай, ички дили менен Калыгулдун пикирин кайталап, келе жаткан отор заманына протест жарыялагандай туюлат...Боромбайдын керээзине төкмө акын Арстанбек Буйлаш уулунун (1824-1878-жж.)ырдаган накыл, арман жана жоктоо ырлары үндөш келет. Ал бугу - сарбагыш эки урууну ынтымакташууга чакырып: *“Ой, сарбагыш, туугандар, Бугуну үч бөлүнтсөң.Эсенгулдун Ормону,Эми кайдан табылаар?Чабуулдан бугу өлчү эмес, Ормон тирилип кайра келчү эмес,”* [17, 29-б.] – деп ырдаган.

Курманжан датка, Шабдан баатырдын ишмердигине байланыштуу ырларда орус саясатына карата мамилеиликтенет. Алгач Курманжан датканын ишмердүүлүгү, анын 1863-ж. “датка” наамын алгандан кийин хандыктын саясий иштерине аралашкандыгы, ордодо жолугушууларды өткөрүп, атүгүл ханга да кеңеш айта алгандыгы, Шабдан казалында:

“Алымбек менен Курманжан, Алар да өттү жалгандан. Коконгобарыпканболгон, Алымбекдатказорболгон. Эри өлгөн соң, Курманжан,
Кокондун барып канынан. Даткалыкка жол алган...” [197, 84-б.] деп сүрөттөлөт.

Курманжан датканын өмүрү жана ишмердиги, коомго болгон мамилеси, саясаттагы көз карашы, даанышмандыгы жана нукура, көөнөрбөс асыл сапаттары олуя акын Нурмолдо Наркул уулунун (1838–1920-жж.)“Даткайым” аттуу жоктоо ырында классикалык кошок катары сакталып калган. Анда: *“Кулады тоодон ак кайың, Кусадар калды сан айыл. Кайрат болуп жүрбөстөн, Кайгыртып кеттиң Даткайым. ...Хансарайдын Даткайым. Анжыянда катта айым, ... Хан төрөгөн балдарын, Хан энеси Даткайым...* [28, 182-183-бб.] - деп Датканын ишмердиги даңазаланат.

Курманжан датканын тарыхый инсандык бейнеси анын чебересинин, келининин да кошокторунан таасын көрүнүп турат:*“...Анча калкты кырдырбай, Аңданып берген оруска, Анжияндын ачкычын. Ойлогон элдин бактысын, Ооматтын түзгөн сакчысын. Орошон элин кырдырбай, Чачына дайым байлаган, Оштун берген ачкычын”* [28, 183-184-бб.]. Курманжан датканын саясий ишмердиги анын келининин кошогунда чагылдырылган:*“Барар эдең көч баштап, Башкаруудан сөз баштап. Бек, бийлердин ичинде, Байманалуу топ баштап. Кашкар менен Үрүмчү, Куралдарын сөзгө аштап. Кокон, Анжы, Үргөнчтүн, Датка энем, Кылычынан эп баштап”...* [28, 184-185-бб.].

Шабдан баатыр кыргыз тарыхнаамасында кеңири изилденген инсан. Ы.Шайбеков жазып алган кошокто: - *“Анжиян менен Наманган, Багындырып алган чын. Анын төмөн жагында, Үлкөн шахар чоң Ташкен. Казак, кыргыз оңу, сол, Баары болгон сизге жем.Бирге жүргөн адамга,Бөлүп бердиң жемиңден.Баяке ажы, Манапбай, Үлкөн болгон демиңден...”* [28, 236-

б.]. -деген саптар айтып тургандай 1862-ж. Шабдан Баатыр Ташкент шаарын коргоого активдүү катышып, өз эрдигин көрсөткөн [62, 512-513-бб.; 202, 269-б.].

Кийинчерээк Шабдан орус бийлигине кызмат кылып, 1876-ж. жай мезгилинде Абдылдабек жол башчылык кылган Алайлык кыргыздардын кыймылын басуу үчүн уюштурулган генерал М.Д.Скобелевдин экспедициясына 40 жигити менен катышкан. *"Анжияндыкараткан.Андан ары Алайга. МаргалаңмененКожентке,Наманган мененКоконго,Акыры барган шоолорго. Ушундай кылган кызматы,Ошол шаарды каратты ..."* [197, 83-б.] – деген саптарда анын баатырдыгы айтылат.

1876-ж. 27-июлунда Алай экспедициясынын мезгилинде Абдылдабектен М.Д.Скобелевге келген каттагы сунушта: «*Эгер Сиз тынчтыкты каалап, убадаңызды аткарсаңыз, анда бул ишти Шабдан баатырга тапшырыңыз, биз ошого макулдугубузду беребиз. ... Эгер Шабданды Ош уездинде калтырсаңыз, анда ал бул жерде тынчтыкты орнотор эле деп ойлойбуз"* [132, 340-б.] – деп жазылган. Бирок, эки тараптуу сүйлөшүүлөр ийгиликсиз аяктап, Абдылдабек жол башчылык кылган алайлык кыргыздар багынуудан баш тартышкан.

Шабдан баатыр орус отор саясатынын улам күчөп бара жаткандыгынын күбөсү болуп, анын кай бир багыттарына наразылык билдире баштаган. Буга Жети-Суунун мусулман калкынын атынан түзүлүп, 1905-ж. Орусия империясынын Министрлер Кабинетинин төрагасы П.А.Столыпинге жөнөтүлгөн 11 пункттан турган жолдомо-кайрылуу да (петиция) мисал болот. *"Карагай, чөбү калың деп,Жер алганың Кеминден. Олуя-Ата, Таласты,Ойрон кылдың Алашты"* [32, 120-б.] - деген кошок саптарында айтылгандай, Петициянын "Жер жөнүндө" деп аталган бөлүгү Шабдандын койгон талаптарынын эң негизги өзөгүн түзөт. 1912-ж. 6-апрелде дүйнөдөн кайткан Шабдан баатырдын элеси Солтобай ырчынын (1834-1917-жж.) Шабданга карата ырдалган ырында [2]: "*Элети журттун баашасы, Эр Шабдан көчтү жалгандан! Барбай адам калабы, Түгөл кыргыз атасы, Кан жыгылды кыргыздан! Караңгынын жарыгы, Шам жыгылды кыргыздан!* [28, 231-б.], - деген саптарда чагылып турат.

Үчүнчү бапта каралган *Искак Асан уулу Полот хан, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашырдын ишмердиги тарыхта жана элдик оозеки чыгармачылыкта*алгач Исхак Асан уулу Полот хан (1844-1876-жж.) жөнүндө серептен башталып, анын 1873-76-жж. элдик кыймылдын башында Аксы очогуна тийешелүү окуяларынын элдин эсинде сакталгандыгы жазылат. Мисалы, Чаткал өрөөнүндө "Кызыл Токой" деп аталган айылда көтөрүлүшкө байланыштуу элдик кошокто:*"Кызыл жаян кан агып, Кыргын согуш, болгон дешет. Кызыл Токой ошондон -Аталып калган дешет... "*- деп айтылса [323, 324], андан ары: *"Кудаяр хандын тушунда, Калкы менен кас болуп.Катуу согуш болгон дешет мурункулар,Ал согушта, ар бир дарак бутагына.Илинген баатырлар да, Жай казылып көмүлбөстөн,Дагы деле ач кыйкырык, Онтогон үндөр угулат, эч бир өзгөрбөстөн"* [330], - деген саптар жазылып алынган.

1874-жылдардагы Искактын жетекчилигиндеги Ала-Бука тараптагы азаттык күрөштөрү арман, жоктоолордо мындайча айтылат: "*Жыгылып кетпес үчүн, адам эй! Тизе бүгүп калбас үчүн, оо жан ээй!Колун сермеп, урунганды туткакташып.Тал-дарактын бутактарын бургакташып,Тике турган экен ар бир жоокер. Калдайган кара топ болуп...*" [330].

Көтөрүлүштүн дагы бир орчундуу очогу Эки-Суу-Арасында мундуз уруусунан чыккан 35 жаштагы Мамыр Мерген уулунун (1838-1879-жж.)жетекчилиги астындагы кушчу, мундуз, багыш, басыз, карабагыш уруулары катышкан кыймыл болгон. Анын көтөрүлүшү Жалал-Абад, Сузак, Ханабад кыштактарын каптап, Анжиян шаарына чейин 1873-74-жж. зор коркунуч келтирген [265, 88-б.]. 1874-жылдын аягында жеңилип калган Мамыр Капка өрөөнүнө (Нарын чөлкөмү) качып кеткен, бирок Кудаяр хандын орус бийлигине жеке өтүнүчү менен Токмок уездинин башчысынын буйругуна ылайык Мамырды Осмон деген досунун жардамы менен алдап 1874-ж. 15-июлда колго түшүрүшкөн [132, 122-б.]. Андан кийин ал Лепси уездине камакка салынган [36]. 1877-ж. гана энесинин суранычына байланыштуу Мамыр Мерген уулу Анжыян уездине тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен кайтып келген [46, 33-б.]. Абдылдабектин зайыбы "Абдылдабектин арман кошогу" аттуу жоктоо ырында Мамыр Мерген тууралуу:*"...Тилла калкан кийинип, Жоо дегенде сүйүнүп, Эңкейиште эр сайып. Экөөдү катмар тең сайып, Баатыр Мамыр баш болуп.Айтса көңүл каш болуп..."* [110, 85-б.]– деген саптар менен баатырды сүрөттөгөн.

Мамыр 1877-78-жж. "Жетим хандын козголоңуна" катышып, бирок 18-сентябрда кармалган жана Анжиян шаарында 1879-жылдын 25-январында орус бийликтери тарабынан асылып өлтүрүлгөн [46, 35-36-бб.].

Мамырдын козголоңчулары Сибирге сүргүнгө айдалган. Алардын арасында кыргыз жазгыч акын Молдо Калбек Муса уулу да болуп, 10 жыл бою Сибирде көргөн кордугун ырга кошуп, жазып калтырган: *"Түрмөгө отургузду орус шаасы, Ашык-кеми жок он жыл кайтпастан эч. Сүргүнгө айдашты жалаа менен. Шылтоосу – Мамурга кошулду деген, Кайгы менен өткөрдүм тиричилик, Карап көр ал жазылган көк дептерден..»,* - деп, Сибирге сүргүнгө айдалганынын себебин жана мезгилин өзү ачык жазып калтырган [298].

Исхактын жан жөкөрү Абдылдабек 1875-жылдын октябрынан январына чейин Кокон шаарынын коменданты болуп туруп, Кудаяр хандын мураскери Насирдин бектин кошуундарын, орус жазалоочуларын шаарга киргизбей коргоп турган. 1876-жылдын жазында ал чоң кол курап, Гүлчөдөн 25 чакырым жогору Жаңырык тар капчыгайында генерал М.Д.Скобелевдин жазалоочу отряды менен 25-апрелде 3 саат кармашкан. Катуу каршылык көрсөткөнүнө карбай чегинүүгө мажбур болгон [132, 326-б.].

Генерал М.Д.Скобелев алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына биротоло өткөрүү максаты менен 1876-жылдын июль-август айларында "Алай аскерий-илимий экспедициясын" уюштурган. Отряддын курамында Кыргызстандын түндүгүнөн атайын чакырылган Шабдан Жантаев жигиттери менен болгон. Көтөрүлүш жеңилип, Абдылдабек баштаган азганакай топ

Шугнан аркылуу Ооганстанга өтүп, ал жакта Меккеге бара жаткан Абдылдабек каза болгон. Анын үстүнө майор М.Е.Ионов Кашкардан кайтып Ооганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканы колго түшүрүп, 29-июлда Чоң Алайдагы Арчалуу деген жердеги М.Д.Скобелевдин лагерине алып келишкен эле [140, 299-б.]. Мургабдык карыя Мыйманбай Мамытовдун айткан кошогунда: *"Уай, Омарбек датка аке,Чыгып ла кетсе жанымды.Алып кет жүктөп тенимди [сөөгүмдү],Арканды беш кат бүктөй көр. Гүлүшө карап жүктөй көр, Кызыл-Артты ашыргын. Гүлүшөгө жашыргын, Эгиз көтөр кабырды. Ыйлабай кылгын сабырды, Асанбек, Маамыт жигарым"* [110, 86-б.] - деп керээз айткандыгы сакталып калган. Абдылдабек хандыктын жергиликтүү таяныч - тиреги болуп кызмат кылат. Курманжан датканын Абдылдабекти жоктоосунда: *"Атаң сымал арстан жүрөк жан элең,А бирок да өжөрлүктө чалаң ай...Айыптабайм: күрөшүң ак, ишиң ак,Эл жер үчүн, ислам үчүн турдуң так...Жагдай шартка, бирок, маани бербедиң,Дал ошондо, сенин катаң билсең нак..."* [42, 238-б.].

Искак Асан уулу Полот хандын жетекчилиги астында башталган элдик көтөрүлүштүн Баткен аймагында болгон дагы бир активдүү кол башчыларынын бири Молдо Ашыр болгон. Молдо Ашырдын кызы Дилпигардын кошогунда: *"Таш үстүнө от жаккан,Ташкенттин элин топ чапкан.Муз үстүнө от жаккан,Бухардын элин топ чапкан"* [154, 155-б.]. 1876-ж. 18-июнда ичкиликтердин нойгут уруусунун бийи Молдо (Молло) Ашырдын жетекчилигинде Зардалы айылы орус колонизаторлоруна каршы көтөрүлүшкөн. Аны басуу үчүн Чимион уездинин башчысы Лящевский менен Сполатбогдун орус-казактардан турган отряды Зардалыны ала албай артка чегинген. Бирок, аны август айында Каратегин беги Райым Шаа орустарга туткундап берген. Кызынын кошогунда: "*Коконго барып корктуң беле бек атам? Коңшу журтум деп барсаң, Кармап берди Каратегиндин Улугу. ...Караңгы тамга камалып, Кишендегенде канттиң экен бек атам* [154]. Орус бийлиги Кокон шаарында Молдо Ашырды соттоп, Иркутскийге сүргүнгө айдаган [154, 156-б.].

1873-76-жж. улуттук-боштондук кыймыл жеңилген. Бирок орус баскынчылары кыргыз элинин эркиндикке болгон умтулуусуна бөгөт коё алган жок. Муну кийинки тарыхый окуялар – 1898–1916-жж. далилдеди.

Үчүнчү баптын*1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш – тарыхый изилдөөлөрдө жана элдик оозеки чыгармачылыкта*деген бөлүмүндө кошок, арман ырларынын мисалында боштондук идеясы каралган. Аксы аймагында Таласбай Алымбаев аттуу жигит козголоң уюштуруп, бирок, жазалоонун натыйжасында жайлоого качып кеткен [326]. Аксы районунун Кара-Суу айылынын Түрдүк капчыгайында чоң салгылашта коргонуу үчүн курулган таштын ордулары бүгүнкү күндө да турат [310]. Ошол убактагы окуя тууралуу кошоктун: *"Түрдүк менен Сарайда, Жалын менен от болду"* [326] делет. Таласбай Алымбаев кармалганда Алымкул болуш, Шералы деген жигитине сабатып өлтүрткөндүгү жөнүндө маалымат бар. Ал эми Чыныкбай, Саркулду кармап алышып, өтө ырайымсыздык менен өлгөнчө тепкилеген [249, 167-б.]. Бул окуя кошок ырында:*"Орустан элди коргойм деп,Алыбай*

уулу кор болду,Оттуу жигит жок болду” [326] – деп айтылат. 1916-ж. кадимки Нүзүп бийдин небереси Бердикожону орус чиновниктери атып өлтүрүшкөн [317]. Натыйжада баласынын өлгөнүн угуп азап чегип, кайгыдан Сулайманкул болуш ооруп калып, көз жумат. Ошондо анын Байыскан деген кызы төмөнкүдөй кошок кошот: *“...Кан атам кайрылып келсечи, Орустун сазайын берсечи. Жети атам кайрылып келсечи,Орустунжетесинежетсечи”* [308].

Кыргызстандын түндүк аймактарында Шабдан баатырдын уулу Мөкүш орус империясынын 1916-ж. буйругуна каршы чыгып, биринчилерден болуп элди үндөп, көтөрүлүшкө чыккан. Бул окуя кошок ырында:*“Каршы туруп атышып,Кайран Мөкүш сактады...”* [28, 173-б.]. Ошондой эле: *“Кочкор менен Жумгалдан,Көкүмбай, Канат, Курмандан. Угулду кабар ушундай,Урушка кыйын чыңдалган. Канатты шайлап кан кылып,Кай-кайчы жерге даң кылып...”* [28, 90-б.] делет.

Көтөрүлүш Ысык-Көл өрөөнүндө аябагандай кандуу өткөн. Бирок, куралсыз көтөрүлүшчүлөр орус жазалоочуларынын кандуу аракеттеринен өзүнүн күчүнөн тайып, басылган. Кыргыздар Түпкө, Сыртка жана башка жерлерге мал-мүлкүнүн теңинен көбүн калтырып, Кытай тарапка аргасыздан чегинишке мажбур болушкан. Мындай көрүнүш кошокто төмөндөгүдөй чагылдырылат: *“Үйдөгү зыйнат оокат-жай,Мүлүгү калды жолдордо.Уук камдап жүк арткан,Төөлөр калды жолдордо.Уул-кызын жетелеп,Жөөлөр калды жолдордо...”* [28, 99-б.]. Улуу Үркүн кошокто төмөндөгүчө чагылдырылат: *“...Сатылып кеттик Кытайга. Ачкалыктан күң болуп. Көбүбүз кеттик Бээжинге. Катын болуп кытайга, Кара-калмак, кечилге... Үрүмчү, Кулжа, Кумулду, Манжу менен Мугуа. Карашаар, Аксыда. Кара-калмак, Кучада.”* [28,101-б.].

Кыргыз элинин Үркүн маалындагы азап-тозогун, кыйынчылыгын, кайгысын, ошондой эле азаттык үмүтүн чагылдырган тарыхый ырлар, кошоктор абдан көп. Маселен, “Үркүн казалынан”: “*Кыргыздар карап турабы? Даяр турган чыңдалып. Ушундай кабар угулуп, ...Орус, кыргыз беттешип, Ок атышар күн келди. ...Ашуунун баарын чалдырып, Ар кайдан кабар алдырып, Анжиян, Пишпек, Ташкенден, Салдат келсе кырууга, Аянбай мыкты кам кылып ...Аңгыча кабар угулуп, Чүйдөн тынай качты деп, Күңгөй, Тескей—Ысык-Көл Күрдөлү менен шашты деп.... Өскөн жер кетип эсинен...Бекиртик кайчы Беделди, Ашып түштү качкан эл. Чек аранын кароолун, Басып түштү качкан эл. ...Ашуусуз белге жол салып, Сайлап түштү качкан эл.. Ала-Тоо кайран жерим деп, Сайрап түштү качкан эл.”* [28, 76-103-бб.]

Так ушундай идея “Үч доор” деп аталган арманда, “Качак турмушу”аттуу тарыхый ырда, А.Жутакеевдин “Кайран эл” аттуу казалында айтылып, кытай жергесиндеги окуялар кенен - кесири сүрөттөлгөн.

КОРУТУНДУ

- фольклордук материалдарда кыргыз элинин жашоо-турмушу, реалдуу окуялар, тарыхый инсандардын ишмердүүлүктөрүжанакоомдукидеологиячагылдырылган.
- фольклордун (кошок ырларынын) кыргыз элинин тарыхын изилдөөдөгү ролу аныкталып, тарыхнаамасына жана булактык базасына анализ берилди;
- Кокон хандыгы мезгилиндеги (XIX к.) көрүнүктүү инсандардын: Медет датка, Тайлак баатыр, Нүзүп бийдин мамлекеттик ишмердигин фольклордук материалдарда чагылдырылышы иликтенди;
- Ормон хан, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы сыяктуу ири тарыхый инсандардын саясий ишмердигин, алардын азаттык, мамлекеттик идеяларын тарыхый ырлардын, арман, кошоктордун негизинде анализденди;
- Орус колониялдык доорунда жашаган кыргыз коомчулугунун алдыңкы өкүлдөрү: Боромбай бий, Курманжан датка, Шабдан баатырдын ишмердиктерин, ири тарыхый окуяларды, элдик боштондук үчүн күрөштөрү оозеки булактардын негизинде талданды;
- Искак Асан уулу, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашыр ж.б. инсандардын ишмердигин, саясий, азаттык, мекенчил идеяларын тарыхый ырлардын, кошок, арман, жоктоолордун тексттерине салыштырылып иликтенди;
- оозеки чыгармачылыктагы эркиндик жана гумандуулук идеяларга баа берилип, алардын социалдык жана тарбиялык маанисианыкталды;

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

- Кыргыз элинин тарыхын терең изилдөө максатында фольклордук материалдарын жыйноо, изилдөө жана илимий айлампага киргизүү иштерин колго алуу керек;
- акыркы учурда элдин жашоо деңгээлинин өзгөрүшүнөн улам кошокчулар азайып, оозеки чыгармачылыктын мындай түрлөрүнүн таасири эл арасында жоголо баштады. Элдик маданияттын башатын түзгөн фольклордун бул жанрлары боюнча атайын илимий жана публицистикалык эмгектерди даярдоо зарыл;
- тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн пропагандалаган маданий иш-чараларды мезгил-мезгили менен өткөрүү аркылуу коомчулукту элдик казынадагы бай мурастар менен тааныштырып турууга **мүмкүндүк** түзүлөт. Андан сырткары азыркы учурдагы руханий илдеттерден арылууга, эли-жерине берилген, мамлекеттин келечеги үчүн талыкпас эмгектене турган саясий ишмерлерди калыптандырууга негиз түзүлөт;
- өткөн доорлордо жашаган кыргыз элинин тарыхый инсандарынын эркиндик, көз карандысыздык үчүн күрөшкөн иш аракеттерин, алардын мамлекеттик ишмердик сапаттарын даңазалоо, үгүттөө иштерин жолго коюу бүгүнкү күндүн негизги милдети болуп саналат.

Анткени ал аркылуу жаштарды мекенчилдикке, элин-жерин сүйүүгө жана гумандуулукка тарбиялоого жол ачылат.

Жарык көргөн илимий эмгектердин тизмеси

1. Анарбекова, В.Э. Кошок жанры – кыргыз элинин уникалдуу эстелиги катары (Аксы районунан топтолгон материалдардын негизинде) [Текст] / В.Э.Анарбекова, Н.С.Мырзабаева // ЖАМУнун жарчысы. –Жалал-Абад, 2013. – № 1 (27) 2 - бөлүм. 21 – 26 – б.
2. Анарбекова, В.Э. Кошок ырларында социалдык турмуштун чагылырдылышы [Текст] / В.Э.Анарбекова // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – Бишкек, 2014. – № 5.–126-130-б.
3. Анарбекова, В.Э. Нарбото Ноорузкул уулу Кокон хандыгынын таланттуу аскер башчысы (кошоктордун материалында) [Текст] /В.Э.Анарбекова // Искак Асан уулу Полот хан (Азаттык жана мамлекеттүүлүк): илимий - тажрыйбалык жыйын. - “Тарых жана Мурас” түрмөгү. – Бишкек, 2015.– 121-127-б.
4. Анарбекова, В.Э. Пулат хан жана аксылык кыргыздар (кошоктордун мисалында) [Текст] / К.А.Айдаркулов, В.Э.Анарбекова //Искак Асан уулу Полот хан (Азаттык жана мамлекеттүүлүк): илимий - тажрыйбалык жыйын. - “Тарых жана Мурас” түрмөгү. – Бишкек, 2015. –87-93-б.
5. Анарбекова, В.Э. Бүргө баатыр – азаттыктын курманы (кызы Акшербеттин кошогунун мисалында) [Текст] / В.Э.Анарбекова, Ө.С.Дооронов //К.Тыныстанов атындагы Ысык – Көл мамлекеттик университетинин 75 жылдыгы: эл аралык илимий – практикалык конференциянын материалдары. - Ысык-Көл университетинин жарчысы. – Каракол, 2015. – №40, 1 – бөлүм. –245 –249-б.
6. Анарбекова, В.Э. Жанр “кошок” как уникальный памятник кыргызского народа [Текст] /В.Э.Анарбекова //Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. – Алматы, 2015. – Серия общественных и гуманитарных наук –№ 2 (300). – С. 221 – 226.
7. Анарбекова, В.Э. Кыргыз тарыхый инсандарынын мамлекеттүүлүк маселесиндеги орду (кошоктор мисалында) [Текст] /В.Э.Анарбекова // КРнын УИАнын академиги, мамлекеттик жана коомдук ишмер Б.М.Мурзубраимовдун 75 жылдыгына арналган “Ааламдашуунун азыркы шарттарындагы илим жана билим берүүнүн ролу” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. – Ош, 2015. – № 4. –126-131-б.
8. Анарбекова, В.Э. Улуттук боштондук үчүн күрөштөгү (1916) азаттык идеясынын кошок ырларында чагылдырылышы [Текст] В.Э.Анарбекова // Борбордук Азияны дүңгүрөткөн улуттук боштондук кодорулушкө 100 жыл: илимий - тажрыйбалык жыйын. –“Тарых жана Мурас” түрмөгү. – Бишкек, 2016. –61-67-б.
9. Анарбекова, В.Э. Кокон хандыгы мезгилинде Шабдан Жантай уулу – кошок ырларында [Текст]/ В.Э.Анарбекова //Наука и новые технологии и

инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2015. – Республиканский научно – теоретический журнал – №12. –147-149 - б. (РИНЦтин тизмесинде).
10. Анарбекова, В.Э. Историческая значимость пения причетов (кошок – оплакивание в стихах умершего) в традициях у кыргызов [Текст]/ В.Э.Анарбекова // Наука, техника и образование. – М, 2016. Научно – методический журнал –№7 (25). – С. 80-82. (в списке РИНЦ).
11. Анарбекова, В.Э. Исторический обзор характеристик исторических личностей XIX века в поминальных песнях (кошоках) (на примере АлымбекаДатка, КурманжанДатка, Алдылдабека, Камчыбека) [Текст] / В.Э.Анарбекова // Молодой учёный. – М, 2016. Международный научный журнал –№17 (12). – С. 241-245. (в списке РИНЦ).
12. Анарбекова, В.Э. Тайлак баатырдын Кокон хандыгы мезгилиндеги саясий ишмердүүлүгүнүн кошок ырларында айтылышы [Текст] / Г.А.Анарбаева, В.Э.Анарбекова // Тайлак баатыр: эл четинде, жоо бетинде (Тайлак Рыскул уулунун 220 жылдыгы). Залкар акын жана дастанчы Абдыкалык Чоробаевдин 120 жылдык маарекесине арналган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын. “Тарых жана Мурас” түрмөгү. – Бишкек, 2016. –32-35-б.
13. Анарбекова, В.Э. Кокон хандыгынын коомдук турмушунун фольклордо чагылдырылышына тарыхый сереп (кошоктордун мисалында) [Текст] / В.Э.Анарбекова // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. Республиканский научно-теоретический журнал – №11. Часть I. –189-191-б. (РИНЦтин тизмесинде).
14. Анарбекова, В.Э. Атаке баатыр – элдик оозеки чыгармачылыкта [Текст] / В.Э.Анарбекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – Республиканский научно- теоретический журнал – №8. – 224-226-б.(РИНЦтин тизмесинде)
15. Анарбекова, В.Э. Ормон хандын өмүрү жана ишмердигине карата айтылган кошоктордун тарыхый мааниси [Текст] / В.Э.Анарбекова // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. – Республиканский научно-теоретический журнал – №4. 74-77-б. (РИНЦтин тизмесинде)
16. Анарбекова, В.Э. Орхоно – енисейские письменные памятники как источники заплачки (оплакивание в стихах умершего) [Текст] / Э.Ж.Сулайманов, В.Э.Анарбекова //Идель – Алтай: история и традиционная культура народов Евразии: III Международный форум, посвященный 90-летию доктора филологических наук, профессора С.С.Суразакова. –Горно-Алтайск, 2015. – С. 189-190.(в списке РИНЦ).
17. Анарбекова, В.Э. Жанр “кошок” в устном народном творчестве кыргызов как источник историко – этнографических исследований [Текст]/ В.Э.Анарбекова // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XV Всероссийской научной конференции. – Уфа, 2015. – С. 329 – 332. (в списке РИНЦ).
18. Анарбекова, В.Э. Борьба киргизов против калмыцких завоевателей [Текст] / В.Э. Анарбекова.// The Way of Science. International scientific

journal, №9 (31), 2016, Vol. II. – Volgograd, 2016 (Путьнауки. Международный научный журнал). – С. 51-54. (в списке РИНЦ).

Анарбекова Венера Эркинбековнанын "XIX – XX кк. башындагы кыргыз тарыхый инсандарынын ишмердиги фольклордук материалдарда" 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *Кыргызстан, тарыхый инсандар, фольклор. арман, кошок, жоктоо, тарыхый ырлар, мамлекеттүүлүк жана азаттык идеялары.*

Изилдөөнүн максаты – элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде XIX к. жана XX к. биринчи чейрегинде жашаган тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн, айрым тарыхый окуяларды, алардагы идеялык баалуулуктарды, коомдук ой-пикирлерди ар тараптуу иликтөө жана ага баа берүү.

Изилдөө объектиси катары XIX к. – XX к. баш чениндеги тарыхый кырдаал жана коомдук мамилелер алынды.

Изилдөөнүн предмети – каралып жаткан мезгилдеги көрүнүктүү инсандардын саясий ишмердиги, элдин азаттык үчүн күрөшү жана коомдук идеялардын элдик оозеки чыгармачылыкта (кошоктордо) чагылдырылуусу саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхыйлуулук, диалектикалык биримдик, жана системалык-структуралык принциптер түзүп, изилдөө учурунда хронологиялык, салыштырмалуулук, эмпирикалык аңдоо жана ретроспективдик ыкмалар колдонулду.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы: аталган эмгекте изилденип жаткан мезгилдеги тарыхый инсандардын ишмердигифольклордук материалдардын негизинде (кошокырларынын) комплекстүү иликтенди; каралып жаткан проблема боюнча алгачкы илимий эмгектер, чогултулган материалдар системалаштырылды, андан сырткары тарыхнаамалык жана булакнаамалык жактан талдоого алынды; Кокон хандыгынын мезгилиндеги элдик азаттык күрөштөрдү чагылдырган фольклордук чыгармалардын негизинде Медет датка, Тайлак баатыр, Нүзүп бий, Ормон хан, Алымбек датка жана Алымкул лашкер башы сыяктуу инсандардын ишмердүүлүктөрүнө илимий баа берилди; Боромбай бий, Курманжан датка, Шабдан баатыр, Искак Асан уулу Полот хан, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Ашырдын ишмердиги, Орус империясынын Кыргызстандагы колониялдык саясаты, ага карата жергиликтүү төбөлдөрдүн позициясы кошоктордогу материалдардын алкагында иликтөөгө алынды; 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүш жана анын кесепеттеринин элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышы анализденди.

Диссертациянын илимий-практикалык мааниси. Эмгектин илимий жыйынтыктары кыргыз тарыхнаамасынын белгилүү багытын байытып, мамлекеттүүлүк жана азаттык идеясын окуп-үйрөнүүгө өбөлгө түзөт, кыргыз тарыхын жогорку жана орто окуу жайларында окутууда, окуу-колдонмолорун даярдоодо пайдалууга болот. Жаш муундарды мекенчилдикке, эл достугуна, гумандуулукка тарбиялоодо олуттуу көмөк көрсөтөт.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Эмгеккириш сөздөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Анарбековой Венеры Эркинбековны “Деятельность исторических личностей кыргызского народа по материалам фольклора (XIX – нач. XX вв.)” на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова: *Кыргызстан, исторические личности, фольклор, притчи, исторические песни, идеи государственности и свободы.*

Цель исследования. На основе материалов устного народного творчества комплексно исследовать деятельность исторических личностей кыргызского народа XIX – нач. XX вв.

Объектом иследования является жизнедеятельность выдающихся личностей кыргызского народа XIX – нач. XX вв. по материалам фольклора (песен-причитаний).

Предметом исследования являются важные социально-политические процессы, происходившие в изучаемый период, и участие в них исторических личностей, а также их борьба за свободу и независимость народа.

Методологической основой исследования являются принципы историзма и объективного, системно-структурного анализа, а также конкретно-исторические методы, которые позволили определить основные концепции, дать анализ и выводы по рассматриваемой проблеме. Кроме этого в работеприменялся также проблемно-хронологический принцип, позволивший проследить изучаемые проблемы в историческом аспекте в конкретно-временных рамках.

Научная новизна диссертационной работы:впервые на основе современных методологических принципов проведена систематизация научных трудов и материалов, рассматривающих песни-причитания, в которых отражена жизнедеятельность крупных исторических личностей XIX – первой четверти XX вв.;дана оценкадеятельностямМедетдатки, Тайлак батыра, Нүзүпбийя, Ормон хана и Алымбекдатки,исследован борьба кыргызского народа за государственность, независимость и свободу против гнета Кокандского ханства;исследован и глубоко проанализирован жизнедеятельности Боромбай бия, Шабдан батыра, Курманджандатки, ИсхакаАсануулу Полот хана, МамыраМергенауулу, Абдылдабека, МолдоАшира, раскрытидеи государственности, свободы и гуманизма в период российской колониальной политики в Кыргызстане;проведен анализ свободолюбивых идей кыргызского народа, отраженных в фольклоре периода национально-освободительного движения 1916 года.

Научно-теоретическое и практическое значение диссертационного исследования. Материалы диссертационной работы могут использоваться в учебном процессе студентами и школьниками при изучении отечественной истории, а также при подготовке учебников, учебных пособий.

Результаты исследования можно использовать в изучении духовно-эстетической, художественной культуры кыргызского народа.

Структура исследования. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

SUMMARY

On the thesis of AnarbekovaVeneraErkinbekovna «Kyrgyz historical figure's actions in folklore in the beginning of XIX – XX cc» for the degree of candidate of historical sciences on a specialty07.00.02 - native history

Keywords:*Kyrgyzstan, historical figures, folklore, parable, historical songs, the idea of statehood and freedom.*

The aim of the thesis - a comprehensive study of the reflection of ideas of statehood and freedom songs, parables about Kyrgyz historical figures XIX - early XX centuries.

The object of study - the national idea and freedom in parables, songs about kyrgyz historical figures XIX - early XX centuries.

The subject - the study of the life and work of these historical figures, determining the degree of reflection of the ideas of statehood and freedom songs, parables to these individuals.

Methodological bases of research are the principles of historicism, the dialectical unity and structural and systemic principle. The study used in a chronological, comparative, empirical methods and retrospective method.

The scientific novelty of the thesis: a comprehensive study of the reflection of ideas of statehood and freedom songs, parables about kyrgyz historical figures in the XIX - early XX centuries; Attempting to classify the historical songs, parables Kyrgyz folklore; Historical analysis and reflection of the state of freedom of the ideas in the songs, parables on the example of the life and activities of individuals: MedetDatkhaTailakBaatyr, NusupBii, Ormon Khan and AlymbekDatkha during the Kokand Khanate; Historical analysis of the ideas of freedom in the parable of the songs Borombay activities, KurmanjanDatkha, ShabdanBaatyr, IskakAsanuuluPolot Khan, MamyrMergenuulu, Abdyldabek, MolloAshyr, as well as in the historical period, the songs of the uprising in 1916 and the Great Exodus.

Scientific and practical significance of the dissertation: The findings of the dissertation have a scientific and theoretical importance for the development of historical and ethnographic science, folklore. The collected materials of thesis have on practical importance for the future of scientific research in the preparation of textbooks and teaching aids for students in teaching and education of the younger generation.

The structure and scope of the thesis: The thesis consists of introduction, 3 chapters, conclusion, list of references and sources .